

PAVEL BOČEK

STÁT A CÍRKEV V RUSKU V POLOVINĚ XVI. STOLETÍ. METROPOLITA MAKARIJE A JEHO SPOLEČENSKOPOLITICKÉ NÁZORY

„I mnoho i slovesy duchovnymi mitropolit těšaše carja gosudarja i velikogo knjazja, poučaja jeho na vsjakuju dobrodětěl', jako podobajet carem pravoslavnym byti. Car' že i gosudar' slušaja jeho duchovnyja slovesa i nakazanije. Pominaše že knjazju o opal'nych i povinných ljuděch. Car' že i gosudar', slušaja metropolita, vo vsem opal'nych i povinných požaloval.“¹

Letopiscova slova zachycují setkání mladého cara a samoděržce vši Rusi Ivana Vasiljeviče s metropolitou Makarijem a členy bojarské dumy dva dny po katastrofálním požáru, který stihl Moskvu 21. června 1547. Makarij nebyl jediný, kdo se kriticky vyjadřoval k chování mladého cara.

Vasiliji Blaženému bylo připisováno tajemné prokletí Ivana za to, že v době bohoslužeb, jichž se účastnil v kremelském Uspenském chrámu, myslil na stavbu svého nového dvora ve Vorobjevově.² S konkrétními projevy Ivanova nevázaného jednání se začaly spojovat i zlověstné pověsti v duchu „Vypisi o vtorom brake Vasilija Ivanoviča“, že syn z druhého, nezákonného Vasilijova manželství bude tyranem a násilníkem a jeho narození a vláda přinese neštěstí celé ruské zemi.

Právě tragické události spojené s požárem skýtaly Ivanovu okolí, především pak církevním představitelům, vhodnou příležitost k mravokárným naučením majícím ovšem i značný politický dopad. Situace vyžadovala a carův nízký věk a specifické duševní vlastnosti umožňovaly využití psychologických, ne-li hypnotických prostředků.³

Makarijova i Silvestrova poučení sledovala vedle morálního působení na cara i zásadní politickou linii, na niž bylo žádoucí jej přivést. Neblahé následky vlády bojarských klik, k nimž se v letech 1546 a 1547 přidala neúroda, vyžadovaly, aby se „Bogom izbrannyj“ ujal skutečně vlády.

¹ Žarkov, A. I.: *K istorii moskovskich požarov 1547 g.*, Istoričeskij archiv, 1962, No 2, s. 226.

² Kuzněcov, I. I.: *Svjatyje Blažennyje Vasilij i Ivan Christa radi moskovskije čudotvorcy*, Moskva (b. d.), s. 94, 353.

³ Šmidt, S. O.: *Stanovlenije rossijskogo samoděržavstva*, Moskva 1973, s. 87.

Orientace Makarijova působení, které trvalo jistou dobu ještě před Ivanovou korunovaci, se v koncentrované podobě odrazila v jeho proslulém „Činu věnčanja na carstvo“, především pak v poučení tvořícím jeho podstatnou součást, v němž metropolita nově korunovaného cara v obecné rovině seznamoval s jeho úkoly. Při jeho sestavování se Makarij projevil jako osobnost, jejíž pouhá přítomnost velmi silně působila na okolí a jež svojí mlčenlivou výtkou dokáže více než ostrým odsouzením.⁴

Poučení — historicky nejhodnotnější části „Činu“ — byla v dosavadní literatuře věnována minimální pozornost. Starší literatura v něm vidí jeden z prostředků, který měl zapůsobit na duši mladého cara a přivést jej k nápravě nejprve osobní a posléze umožnit i nápravu celospolečenskou.⁵ Novější literatuře slouží jako důkaz Makarijovy osifljanské orientace a jeho myšlenkové závislosti především na Saninovi,⁶ případně jako projev doktríny potvrzující teokratický charakter carské moci a nutnost spojení světské a duchovní moci.⁷

Rozbor nemůže přinést změny zobecňujících soudů, má však svoji cenu z hlediska vývoje společenského myšlení měnícího se s vývojem společenských poměrů na Rusi. Základním východiskem Makarijovým stejně jako Saninovým a Filofejovým je přesvědčení, že „vas Gospod' Bog v sebe mesto izbra na zemi i na svoj prestol voznės posadi.“⁸ Avšak zatímco volokolamský igumen i pskovský mnich Filofej staví před panovníka úkol spravovat stát velmi kategoricky v podstatě ve formě jakéhosi příkázání,⁹ volí Makarij jiný přístup. V poučení se objevují dvě kategorie vlastní spíše heretikům a něstjažatělům — moudrost a Boží strach.¹⁰

Moudrost považuje Makarij za nejčestnější vlastnost pro všechny lidi. Člověk má být moudrý, nebo moudré následovat — „na nich že voistinně jako na prestole Bog počivajet.“¹¹ Moudrost byla pro Makarije jedním ze základních předpokladů panovnickovy vlády, byla pramenem jeho vnitřní síly a zároveň schopnosti vymanit se z vlivu zlých a špatných lidí, tedy v podstatě určitým stupněm nezávislosti na okolí. Makarij nepřikládal moudrosti takový význam jako Maxim Grek, ale už samo její zařazení mezi vlastnosti, jimiž musí vynikat „pravoslavný car“, svědčí o vývoji postoje osifljanů k panovnické moci i o jejich poměrně jednoznačné orientaci na podporu silné samoděržavné vlády.

⁴ Veselovskij, S. B.: *Feodal'noje zemlevladěnije v Severo-Vostočnoj Rusi*, t. I, Moskva 1947, s. 335.

⁵ Nejkoncentrovaněji — Golubinskij, E. E.: *Istorija rusknoj cerkvi*, t. II/1, Moskva 1901, s. 768—771.

⁶ Zimin, A. A.: *K političeskoj doktrine Josifa Volockogo*, TODRLIIX, Moskva-Leningrad 1959, s. 177.

⁷ *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevněj Rusi, vtoraja polovina XIV—XVI vv.*, č. 2, Moskva 1989, s. 79.

⁸ *Iděja Rima v Moskve XV—XVI vv.*, Istočniki po istorii rusknoj občestvennoj mysli, Roma 1989, s. 88.

⁹ Kazakova, N. A., Lur'je, Ja. S.: *Anti-feodal'nyje jeretičeskije dviženija na Rusi XIV načala XVI vv.*, Moskva 1955, Přílohy, s. 518—519, 519—520; *Iděja Rima* . . . , s. 148.

¹⁰ *Iděja Rima* . . . , s. 87, 89.

¹¹ *Tamže*, s. 89.

V jednom ze svých nemnoha poslání Makarij jakoby užíval argumentace Nila Sorského či Fjodora Kuricyna — „prostřednictvím zpěvu a modlitby přichází ke každému člověku povznesení do duše a strach Boží do srdce... a vším rozumem k Bohu volá a Bůh slyší... a daruje požehnání a milost rabům svým.“¹²

Moudrostí a Božím strachem Makarij osvobozoval panovníka od tuhé poslušnosti diktované Saninem a zároveň zvyšoval jeho osobní odpovědnost nejen za jeho vlastní jednání a soudy, ale i za osudy celé země. Panovník měl jednat v podobném duchu jako Nil Sorskij, jenž nedělal nic bez toho, že by se neporadil s Biblií.¹³ Tímto přístupem nijak neoslaboval vliv církevních představitelů na Ivanovo jednání, jejich úloha jako mravokárců naopak vzrůstala a umožňovala jim sledování pro ně výhodné politické linie.

Hlavním úkolem panovníka, od něhož se odvíjely všechny další, bylo podle Makarije ochraňovat víru křesťanského řeckého zákona čistou a nepodlomnou, zachovávat carství nezkažené, milovat pravdu, milosrdenství, spravedlivý soud a být milostivý k poslušným.¹⁴ V duchu této rady má car svoje bojary odměňovat a chránit podle jejich otěčestva a ke všem knížatům a synům knížecím a k dětem bojarským i ke všem Krista milujícím vojínům má být milostivý, přístupný a přívětivý podle jejich důstojnosti a hodnosti.¹⁵

Makarijovu představu správy říše charakterizuje další podnět obsažený v poučení — „nedovol trestat ne podle soudu, ale podle pravdy. Jako car přijavší korunu z rukou Božích musí soudit a spravovat lidi svoje v pravdě.“¹⁶ Tuto radu nelze redukovat jenom na požadavek uspořádání soudu v zájmu vládnoucí třídy,¹⁷ neboť cílem nebylo pouhé zavedení řádně fungujícího soudního systému, po němž volal současník Ivan Semenovič Peresvětov,¹⁸ nýbrž zavedení pravdy v duchu Ivana Čjorného, Vassiana Patrikejeva či Maxima Greka. Jeho cílem nebyla pouhá příprava nové redakce Suděbniku, ale celková náprava poměrů v ruské společnosti za pomoci biblických a patristických příkázání, jež tvořila hlavní obsah jeho pravdy. Tomu také odpovídala široce formulovaná odpovědnost, kterou panovník nesl za všechny poddané — „všechny ovládané chránit před nebezpečím a bránit stádo nepoškozené vlny... a nedávat příležitost lidem zle jednajícím a duši i tělo hubícím...“¹⁹

Z hlediska nejvyššího církevního představitele bylo třeba zvláště specifikovat pozice, z nichž měl přistupovat k církvi. „Soustředěně myslí na pravoslavná dogmata, uctívěj svoji matku církev... a sám jí budeš ctěn, duchovních si važ jako prosebníků za ovce před Bohem, neboť čest du-

¹² Z m a k i n, V.: *Mitropolit Daniil i jeho sočiněnija*, Moskva 1880, Příklad, s. 85.

¹³ P r o c h o r o v, G. M.: *Poslanija Nila Sorskogo*, Příklad, TODRL XXIX, Lenin-grad 1974, s. 141.

¹⁴ *Idėja Rima...*, s. 87.

¹⁵ *Tamže*, s. 88.

¹⁶ *Tamže*, s. 88.

¹⁷ Z i m i n, A. A.: *I. S. Peresvětov i jeho sovremenniki*, Moskva 1958, s. 78.

¹⁸ *Sočiněnija Ivana Peresvětova*, Moskva 1958, Příklad, s. 172 aj.

¹⁹ *Idėja Rima...*, s. 88.

chovného k Bohu vzchází, proto také mnohá bezectnost na nich páchaná Boha velmi rozhněvává.²⁰

Reálný postoj Makarijův ke světské moci se projevil ještě v době vlády Vasilije III., kdy Makarij působil na novgorodském arcibiskupském stolci, kde také podnikal kroky k nápravě nedostatků rozšířených mezi duchovenstvem. Jako odchovance Pafnutijova borovského kláštera jej muselo znepokojit zjištění, že z 24 klášterů v Novgorodě a blízkém okolí pouhé čtyři mají vnitřní zřízení vybudované na principech koinobie; během jeho působení se jejich počet zvýšil na 18.²¹ Tento úspěch však nebyl výsledkem pouze Makarijovy činnosti, ale zřejmě i jistého zásahu Vasilije III., na něhož se v roce 1526 Makarij obrátil se žádostí o pomoc — svým nařízením měl odstranit nedostatky v klášterech a kostelích.²²

Není známo, zda Vasilij III. pomohl Makarijovi v nápravě poměrů v klášterech. Nesporný je však fakt, že arcibiskup spatřoval v panovníkovi autoritu, o níž je možno i nutno se opřít i při řešení vnitrocírkevních problémů. Tato žádost však nebyla projevem slabosti ani závislosti na sílící panovnické moci, vycházela z dosavadní tradice a z konkrétní politické situace v ruském prostředí.

V poslání, které Makarij adresoval Ivanovi IV. jako odpověď na jeho sekularizační projekty, napsal: „... když jsme jednou přijali, duchovní hodnost uprostřed posvátného soboru... a přede všemi lidmi se zapřísahali soudy a zákony a práva naše chránit, pokud bude k tomu stačit naše síla, před cary se za pravdu nestydět, když bude třeba samého cara nebo jeho velmože, co přikazují mluvit kromě Božích přikázání, neposlouchat, i když budou hrozit smrtí, ani tehdy je neposlouchat.“²³

Poprvé od Saninova proslulého poslání malíři ikon z konce 70. let XV. století se v osifljanské publicistice projevuje náznak vypovězení poslušnosti panovníkovi. Tento krok je významným důkazem specifického poměru mezi světskou a duchovní mocí v ruském prostředí. Na rozdíl od Sanina redukuje Makarij možnost vypovědět panovníkovi poslušnost pouze na případ, že by svým jednáním ohrožoval pozice a práva církve ve společnosti. Navíc Makarijovu vypovězení poslušnosti není možno přikládat konfrontační smysl, který naopak volokolamský igumen nijak neskrývá.²⁴ Změněné vnitropolitické poměry nutily Makarije, aby věnoval podstatně větší pozornost chování duchovních, a zdaleka nejen pod vlivem něstjazaťelů, kteří se z různých důvodů mohli stát přístupnými požadavkům reprezentantů světské moci: „Takový biskup či igumen, který vrátí či prodá něco z majetku katedrálních chrámů či klášterů, má být zbaven hodnosti a vyhnán, majetek musí být samozřejmě vrácen zpět.“²⁵ Jistě ne náhodou Makarij dokazuje, že takového přestupku se nesmí do-

²⁰ *Tamže*, s. 88.

²¹ Kartašov, A. V.: *Očerki po istorii ruskkoj cerkvi*, t. I, Paříž 1959, s. 426.

²² DAI, t. I, Moskva 1846, s. 23.

²³ C - n, N. I.: *K matěrialam dlja istorii Stoglava i jeho vremeni*, LRLD, t. V, Moskva 1863, s. 136.

²⁴ Kazaková, Lur'je, c. d., s. 346.

²⁵ C - n, c. d., s. 135.

pustit ani on sám.²⁶ Metropolita se brání důsledkům logicky plynoucím z postavení panovníka ve společnosti a vedoucím k odpovědnosti, jež se mohla snadno obrátit i proti němu jako jejím hlasateli. Místo konfrontačního vyhrocování zdůrazňuje péči, již věnovali církevnímu majetku pravoslavní carové účastníci se sedmi ekumenických koncilů, a snaží se tak mladého cara ovlivnit jejich příkladem v duchu svých cílů. Podobný charakter má i upozornění, že církvi Boží nemůže nikdo ublížit ani ji podlomit, neboť je založena na kameni, tedy na víře Kristova zákona. Zákona, jímž se má řídit celá společnost v čele s panovníkem, jenž se tak stává odpovědným za jeho zavádění a dodržování. Poslání je v podstatě logicky ukončeno prosbou, aby „car a gosudar velkokníže Ivan Vasiljevič . . . nepřikazoval brát.“²⁷

Přes závěrečnou prosbu je poslání důkazem vědomí vlastní síly a autority ve společnosti, která spolu s důkladnou myšlenkovou základnou tvoří oporu sebevědomému postoji vůči panovníkovi, jenž je stále nucen jednat s metropolitou zastupujícím ruskou pravoslavnou církev jako se svým partnerem a ne pouhou součástí organismu ruského státu.

Majetku se v obecné rovině metropolita dotkl i ve svém korunovačním poučení: „Car má vidět dobrotu duchovní a zde má rozdávat dary a ne prodávat moc dary, protože za cenu kupující moc další ovládané kupuje, jak spoléhá na rozdávání úplatků, tak k přijímání úplatků bez obav hledí.“²⁸ Stejně vyznívá i obvyklá rada, aby vládce nebyl přístupný pozemským svodům a naopak si hleděl carství nebeského, protože i on má svého cara na nebesích.²⁹ Tyto rady mají podobu obvyklých osifljanských naučení obohacených ovšem v duchu Nila Sorského upřednostňujícího duchovní dary před hmotnými; důraznější varování před opovážlivým vztažením ruky na klášterní majetek zřejmě metropolita vynechal jednak vzhledem k příležitosti, při níž řeč pronášel, a jednak chtěl zřejmě právě jejím prostřednictvím zabránit podobným tendencím do budoucnosti.

Korunovace prvního ruského cara skýtala Makarijovi jedinečnou příležitost vymezit zcela nezkušenému Ivanovi slavnostním způsobem úlohy jeho vlády přirozeně nejen z hlediska potřeb ruského státu, ale také z hlediska zájmů ruské církevní hierarchie.

V dramatickém roce 1547 adresoval Ivanovi IV. svoje poslání i protopop moskevského kremelského chrámu Silvestr, jehož tradiční hodnocení jako něstjažatěle je v poslední době zpochybňováno.³⁰ I on považuje za hlavní atributy a zároveň i předpoklady řádné vlády pravdu, milost a rozum spojený s dobrodiním a radostí.³¹ Na rozdíl od korunovačního poučení Makarijova si všímá i konkrétní situace v ruské společnosti, čímž výrazně zvyšuje všestrannou působivost svého poslání. „Pravoslaví se

²⁶ *Tamže*, s. 135.

²⁷ *Tamže*, s. 136.

²⁸ *Iděja Rima . . .*, s. 89.

²⁹ *Tamže*, s. 89.

³⁰ Kurukin, I. V.: *Dannyje istočnikov o „něstjažatel'stve“ Sil'vestra, Istočniko-věděnije i istoriografija*, Moskva 1980, zvl. s. 44.

³¹ Golochvastov, D. P.: *Blagověščenskij pop Sil'vestr i jeho pisanija*, ČOIDR 1874, kn. 1, Přílohy, s. 69.

nyní nedbalostí oslabilo... náhle vyvstala velká bezzákonitost, mnozí se pomátli nevěděním, opilstvím a všelikými hříchy.³²

Nejvíce se rozšířily nenávisť, pýcha, nepřátelství, nedostatečná víra v Boha, lichva, loupeže, lež a pomluvy, ale ještě více smilstvo, cizoložství, sodomie a veškerá poskvrnění a nečistota.³³ Svému současníku Jermolaji Jerazmovi se blíží dalšími výhradami vznášenými vůči mravům svého okolí: „... znenáviděli jsme svůj obraz Bohem stvořený, strojíme se na ženskou podobu k přelstění prostopášníkům hlavu, bradu, knír holíme — nejsme křesťany ani podobou, ani oděvem, ani skutky, Božím jménem se ve lži zaklínáme... není na nás skutečného znamení kříže (ve smyslu — nejsme skutečnými křesťany, pozn. P. B.), nevnímáme učení Písma a svatých otců.“³⁴

Východisko z nedobré situace vidí Silvestr celkem jednoznačně: „... všechna tato překračování zákona chce Bůh tebou napravit a všechny od hříchu osvobodit.“³⁵ Tento závěr pro Silvestra nutně vyplýval z přesvědčení, že car je „ve své pravoslavné vlasti Bohem ustanoven a vírou utvrzen... hlavou všem svým lidem a gosudarem svému carství a pevným učitelem svým lidem a přímluvcem u Boha... , proto může sám dosáhnout svého spasení, jen když vykoření bezzákonitost a očistí tak svůj předešlý hřích... své carství znovu osvítlí, to se slávou povznese a po věky se nezmění.“³⁶ Stěží mohla být v situaci, kdy byla celá Rus stížena vlnou požárů a následných povstání, volena na hierarchickém žebříčku sice ne příliš vysoko stojícím, ale o to vlivnějším duchovním, jiná slova. Silvestr se ve svém poslání projevil jako stoupenec církevní a společenské reformy, jejímž hlavním strůjcem měl být car, zároveň se však ukázal jako obránce pozic církve v situaci, kdy mohl panovník, zvláště byl-li k tomu vyzýván i zcela konkrétně formulovanými požadavky mnichů, zasáhnout.

Známa prosební listina vyzývá Ivana IV., aby zavedl koinobitické re-gule v kláštorech v okolí Moskvy, které by přiměly archimandryty a igumeny k péči o svoje bratry mnichy.³⁷ Výmluvný je závěr listiny, v němž mniši žádají, aby bylo postavení všech mnichů v klášteře stejné, aby dva či tři nežili v nadbytku a ostatní v bídě a ponížení.³⁸ V prosebné listině moskevských mnichů se neprojevuje pouze počínající kritické období ruské askeze doprovázené pomalým úpadkem staroruského života,³⁹ ale také neschopnost představitelů ruského pravoslaví tomuto úpadku zabránit jenom vlastními prostředky. Zajímavý je v této souvislosti postup Makarije ještě na stolci novgorodského arcibiskupa: igumeny klášterů, které rychle nezaváděly koinobitické re-gule, nijak nepronásledoval, v du-

³² *Tamže*, s. 72.

³³ *Tamže*, s. 86.

³⁴ *Tamže*, s. 86.

³⁵ *Tamže*, s. 87.

³⁶ *Tamže*, s. 82.

³⁷ Kunccevič, G.: *Čelobitnaja inokov carju Ivanu Vasiljeviču*, Sankt Petěrburg 1912, s. 12.

³⁸ *Tamže*, s. 19.

³⁹ Smolitch, I.: *Leben und Lehre der Starzen*, Wien 1936, s. 93.

chu myšlenky „za svoji práci dostanete mzdu od Boha.“⁴⁰ Zesvětštění klášterů necelých 200 let od počátku jejich reformy se neprojevovalo jenom spojením jejich náboženského života s politickým a hospodářským životem státu,⁴¹ ale také větší závislostí na panovníkovi, s jejímiž důsledky se snažili svým ideovým vlivem neúčinněji vypořádat právě Makarij a Silvestr.

Na úpadek mravů v ruské společnosti reagoval i Makarij ve dvou posláních z května a července 1552 zasláných do Svijažska po úspěšném dobytí Kazaně. V listu adresovaném carskému vojsku zdůrazňuje nutnost života podle Božích přikázání, zároveň připomíná povinnost spravedlivě se starat o podřízené, které nemají nechat sejít ze správné cesty ke spasení.⁴² V poslání carovi varuje, že mnozí carové padli pro svoji pýchu a opilství, a za podmínku velkých vítězství považuje zachovávání moudrosti a čistoty nejen panenské a panické, ale i podle zákona manželského.⁴³ V závěru cara znovu upozorňuje na nutnost zachovávat evangelijní přikázání, jejichž výčet svědčí výmluvně o Makarijově pojetí života, v němž nechybí prvky samostatného jednání; řadí k nim chrabrost, moudrost, pravdu, cudnost, spravedlivý soud a milostivost vůči hříšným.⁴⁴

Ve svých posláních se Makarij a Silvestr projevují jako osiflané třetí generace, kteří nejen vznášejí požadavky na panovníka, jehož uznávají jako Bohem ustanoveného, ale všímají si i vážných nedostatků v životě společenství v duchu Daniilově; na rozdíl od něho i svého současníka Jermolaje Jerazma však spojují problémy morálního stavu společnosti s politickým vývojem a především s působením panovníka. Jestliže Silvestr v duchu svého pozdějšího působení ve vybrané radě považuje odstraňování nedostatků v životě společnosti zejména za úkol panovníkův, pak Makarij zůstává věren i další tradici pravoslavné, nejen ruské, církve a hledá cestu k nápravě v jednání církevních sněmů, jimž sice panovník může předsedat, ale jež dokáží zabránit jeho nežádoucím zásahům, jak ukázalo jednání sněmu v roce 1503. Oba muži opouštějí cestu vnitřní autoreformy církve v duchu názorů vladimírského biskupa Serapiona, Sergie Radoněžského, Nila Sorského a do značné míry i Josifa Sanina a přiklánějí se k tendenci, která se poprvé v ruském prostředí projevila výrazněji v Akindinově poslání vzniklém v souvislosti s jednáním církevního sněmu v Perejaslavli v r. 1310.⁴⁵

Makarijovo uvažování a jednání dále velmi silně ovlivňovala myšlenka Moskvy — třetího Říma jako skutečného dědice Byzance v oblasti světské i církevní. Proces nacionalizace ruské církve započatý ve 40. letech XV. století umocňovaný emancipačními snahami moskevské politiky povzbuzované úspěchy vlády Ivana III., včetně jeho sňatku se Sofií Paleologovnou, byl do značné míry ukončen právě korunovaci Ivana IV. carem.

⁴⁰ Lebeděv, N.: *Makarij mitropolit vserossijskij*, ČOLDP, oktjabr' 1877, s. 469.

⁴¹ Smolitch, I., c. d., s. 93.

⁴² AI, t. I, Moskva 1848, s. 268.

⁴³ *Tamže*, s. 293.

⁴⁴ *Tamže*, s. 295.

⁴⁵ RIB, t. VI, Moskva, b. d., stib. 151—158.

V okamžiku korunovace stát formálně vstupoval na místo a zaujímal postavení třetího římského carství a spolu s ním i ruská církev,⁴⁶ byt se podařilo prosadit povýšení moskevské metropole na patriarchii až po 40 letech.

Koncepčnost a systematicčnost, s níž Makarij přistupoval k řešení vážných politických problémů, dokumentují i další události 2. poloviny 40. let. Na dvou kanonizačních sněmech konaných v letech 1547 a 1549 bylo svatořečeno celkem 30 všeruských svatých. 21 z nich bylo dosud uctíváno pouze místně, 9 z nich nebylo uctíváno vůbec. Současník charakterizuje kanonizaci slovy: „Od této doby církev Boží v ruské zemi nestrádá nedostatkem svatých a vzkvétá pravoslavím, vírou a učením jako druhý Řím.“⁴⁷

Kanonizační sněmy v podstatě zahajují éru liturgických reforem končících známými událostmi církevního rozkolu. Jsou projevem snah, které vedly k pozvání Maxima Greka do Moskvy a k zahájení 1. etapy pokusu o opravy bohoslužebných knih. Vedle toho položily sněmy počátek epoše, kdy se v ruské církvi se zvláštní silou projevilo uctívání národních svatých.⁴⁸ Kanonizace přispívala nejen k růstu prestiže ruské církve, ale také naplňovala myšlenku třetího Říma skutečně ruským obsahem. Spolu s korunovací jsou právě kanonizační sněmy nejpatrnějším projevem tendence postupně přebírat tradici postavení Byzance jako centra pravoslavi a císaře jako nejvyššího představitele právě Moskvou.

Nesporné je, že svatořečení mělo sloužit jako důkaz významu a síly ruského pravoslavného carství ve snažení o získání souhlasu konstantinopolského patriarchy s přijetím carského titulu moskevským vládcem, bez něhož mělo pouze domácí význam.⁴⁹

Z hlediska vnitropolitického přispívala kanonizace příliš k centralizaci kultu mj. i tím, že každá příští i místní kanonizace mohla být provedena pouze metropolitou a církevním sněmem. Příznačné přitom je, že většinu nově svatořečených představovaly osoby duchovního stavu, mezi nimiž tvořili významnou část mniši orientovaní v duchu klášterní reformy Sergeje Radoněžského. Jedinými významnějšími představiteli světské moci byli Alexandr Něvský a tverský kníže Michail Jaroslavič popravený v Saraji na počátku XIV. století, jehož kult měl přispívat k posilování protitatarských nálad.

Aby dokázal slávu a velikost dědictví, které Rus dostala, ubránila a zachovala,⁵⁰ začal Makarij ještě v Novgorodě sbírat svoje proslulé Miněj Četi. Sestavení této unikátní sbírky bylo součástí širšího reformního programu postihujícího různé oblasti církevního života. Už v Novgorodě vě-

⁴⁶ Golubinskij, c. d., s. 771.

⁴⁷ Veretennikov, P.: *Moskovskije sobory 1547 i 1549 gg.*, ŽMP 1979, No 12, s. 71.

⁴⁸ *Tamže*, s. 71.

⁴⁹ Kaptěrov, N.: *Charaktěr otnošenij Rossiji k pravoslavnomu vostoku v XVI i XVII stoletij*, Moskva 1885, s. 27.

⁵⁰ Speranskij, M. N.: *Idějnyje dviženija v staroj Moskve, Moskva v prošlom i nastojaščem*, Moskva, (b. d.), č. 2, s. 54.

noval pozornost obnově a budování nových chrámů, z 27 nově postavených vysvětil sám 10, osobně řídil opravu a přestavbu katedrálního chrámu sv. Sofie.⁵¹ Součástí jeho arcibiskupského dvora v Novgorodě byla dílna zajišťující opisování knih a jejich zdobení, malování ikon — Makarij sám byl uznávaným „ikonopiscem“ — a lití zvonů.⁵² Vedle prosazování koinobitických regulí vystupoval 20 let po jednání církevního sněmu z r. 1503 proti smíšeným klášterům; není známo, do jaké míry byl v tomto směru úspěšný, ale v ostatních částech Rusi tyto nekanonické kláštery vzkvétaly dále.⁵³

Vrcholem Makarijových reformačních snah uvnitř církve bylo jednání Stoglavu v r. 1551, jehož průběh dokázal, že se ve srovnání se sněmem z r. 1503 realita života ruského duchovenstva příliš nezměnila. Výmluvná je Zauscinského vtipná poznámka, že Makarij se jako jediný z účastníků snažil o plnění jeho závěrů.⁵⁴

* * *

V osobách metropolitů Makarije a protopopa Silvestra se představily nejvýraznější osobnosti 3. generace osifljanů, která se od svých předchůdců lišila zejména mírou zapojení a zasahování do politického a společenského dění, jemuž odpovídala i ucelenost a aktuálnost programu, jež ve svých myšlenkách sledovala.

Makarij se stal nejvyšším představitelem ruské církve v době, kdy zřetelně sílilo soupeření mezi dvěma vývojovými tendencemi uvnitř Moskevské Rusi, v němž se jednoznačně stavěl, a to i v době svého působení v Novgorodě, na stranu silné panovnické moci, jejíž snižování či samovolné uchvacování považoval za největší provinění.⁵⁵ K tomuto postoji jej nevedlo jenom vědomí tradice, ale i vlastní zkušenosti z doby vlády bojarských klik Šujských a Glinských, kdy nebyl ohrožován pouze morální stav duchovenstva, ale i samo jeho postavení ve společnosti, jak nejlépe ukazují osudy metropolitů Daniila a Josafata sesazených na základě bojarské libovůle.

Jeho podpora Bohem ustanoveného panovníka byla mj. projevem snahy uvést ruskou společnost 40. let XVI. století do souladu s historickou tradicí danou Bohem. Tento jeho přístup však neznamená, že byl stoupcem „stariny“ v boji proti „novizně.“⁵⁶

Jeho vztah k soudobé společnosti byl dán zcela jistě snahou uspořádat

⁵¹ Andrejev, N. E.: *Mitropolit Makarij, dějatel' religioznogo iskusstva*, Seminarium Kondakovium, t. VII, Praha 1935, s. 231, 234.

⁵² Veretnikov, P.: *Svjatitel' Makarij, archiepiscopek Velikogo Novgoroda i Pskova*, ŽMP 1979, No 8, s. 71—72.

⁵³ Zauscinskij, K.: *Makarij mitropolit vseja Rusi*, ŽMNP 1881, č. CCXVII, s. 222.

⁵⁴ Zauscinskij, c. d., ŽMNP 1881, č. CCXVIII, s. 15.

⁵⁵ Zauscinskij, c. d., ŽMNP 1881, č. CCXVII, s. 231—232.

⁵⁶ Zauscinskij, c. d., ŽMNP 1881, č. CCXVIII, s. 15; Speranskij, c. d., s. 54; Val'děnbėrg, V.: *Drevněrusskije učenija o predělach carskoj vlasti*, Peťterburg 1916, s. 294.

ji na bázi biblických a patristických příkázání, proto považoval za základ panovníkova vztahu k poddaným lásku a smířlivost. Jeho korunovační a svatební poučení adresované carským manželům je možno považovat za jakýsi předobraz sněmu smíření a počátku vlády vybrané rady. Makarij dovršoval a přizpůsoboval myšlenky a postoje Saninovy, které svou podstatou znamenaly nastínění obrazu křesťanského státu panovníkovi a jeho prostřednictvím národu.⁵⁷

Tímto postojem bylo dáno jeho pojetí vztahu mezi světskou a duchovní mocí. Bylo mu cizí nadřazování duchovní moci světské; pokud je možno v jeho posláních nepřímou nalézt takové náznaky, pak je třeba je chápat stejně jako u Maxima Greka, jenž stavěl duchovní moc výše než světskou pro její úlohu v mravním životě každého člověka a celé společnosti bez aspirací politických či mocenských. Náznak revolty vůči představiteli světské moci dokazuje, že nebyl stoupencem ani druhého extrému — podřízení duchovní moci světské.

Jeho ideálem byl stav, kdy se stát stával Kristovou služebnicí a jeho symbol představoval car — pozemský ochránce církve — klečící před obrazem Krista — Pantokratora.⁵⁸ Car je podřízen zákonu, jen v hranicích zákona Božího a příkázání disponuje svojí mocí.⁵⁹ Je však žádoucí, aby se v rámci této podřízenosti řídil vlastní moudrostí pomáhající spolu s modlitbou, aby dosáhl bázně před Bohem, tedy aby si uvědomil odpovědnost plynoucí z postavení, kterého se mu dostalo. Podobně jako jedná Makarij v duchu Saninovy praktické orientace církve na sociální službu společnosti, musí jednat i panovník, jehož povinností je pečovat o blaho celé Moskovie — nového, třetího Říma.

Makarijovým životním cílem byla náprava vnější formy Moskvy — třetího Říma, jež jej vedla k formulování zásadních postulátů vůči carovi, ale také k neutuchající reformní činnosti, jež měla spolu s řádným plněním povinností právě carem přispět k nápravě nedostatků v ruské společnosti včetně církve a jejích představitelů. Kromě toho zde působila též i oprávněná obava — vlastní i Maximu Grekovi — z panovníkových zásahů proti církvi plynoucích z jeho odpovědnosti za pravosláví a jeho čistotu.

K reformní činnosti vedla Makarije i potřeba naplnit myšlenku Moskvy — třetího Říma ruským obsahem, který by přispíval k oslavě ruského carství, který ale pomáhal růstu prestiže ruské církve jako jedné z rozhodujících součástí tohoto carství z hlediska mezinárodního — především ve vztahu ke Konstantinopoli, ale i z hlediska vnitropolitického ve vztahu k carovi i k bojarům a knížatům orientovaným opozičně vůči carové politice. Historické okolnosti způsobily, že byl úspěšný pouze v naplňování myšlenky třetího Říma ruským obsahem. Jednu z nejpodstatnějších příčin tohoto stavu dokumentuje např. fakt, že na jednání Stoglavu Makarij jenom jakoby mimochodem doporučoval zavádění koinobitických

⁵⁷ Schaefer, H.: *Moskau, das dritte Rom*, Darmstadt 1957, s. 64.

⁵⁸ Šmehan, A.: *Istoričeskij put' pravoslavija*, Paříž 1985, s. 263—264.

⁵⁹ Florovskij, G.: *Puti ruskogo bogoslovija*, Paříž 1983, s. 18.

regulí, protože narážel na odpor archimandritů a igumentů, účastnivších se jednání sněmu.

Makarijova orientace ruské církve vedla k definitivnímu pádu vlivu něstjažatělů, jehož konkrétním projevem bylo odsouzení trojického igumena Artjomije. Tím se osifljanská většina představitelů církve zbavila nebezpečných kritiků, ale zároveň v podstatě dovršila proces etatizace ruské církve tím, že se zbavila výrazné vnitřní síly schopné přispět k nápravě církve bez větší závislosti na představitelích světské moci. Ěrou Makarijovou tak končí etapa hledání vnitřní podoby ruské církve v měnících se společenských podmínkách trvajících přibližně 70 let.

Ruská církev, zpřetrhavší definitivně vazby s řeckou církví a přetvořivší se ve všech směrech v ruskou státní církev, neztrácí nic ze svých majetkových a mocenských pozic v ruské společnosti, ztrácí však na svém dosud nepřiliš silném duchovním potenciálu, čímž klade základy pro vznik vážných problémů do budoucna nejen sama sobě, ale vzhledem k vzájemné provázanosti i ruskému státu.

STAAT UND KIRCHE IN RUBLAND IN DER MITTE DES XVI. JAHRHUNDERTS. METROPOLIT MAKARIJ UND SEINE POLITISCHGESELLSCHAFTLICHE ANSCHAUNGEN

Das Lebensziele des Metropoliten Makarij, der führenden Persönlichkeit der dritten Osiflansgeneration, bildet die Bestrebung die Außenform Moskaus — des dritten Roms — zu reformieren und diese mit dem russischen Inhalt zu erfüllen. Diese Bestrebung verursachte seine dauernde Reformtätigkeit und führte auch zur Formulierung der Anforderungen an Iwan IV. In der zweiten Richtung gewann er gewisse Erfolge. In seiner Wirkungsperiode wurde „starina“ im geistigen Leben der russischen Kirche durchgesetzt. „Starina“ stellte die Erhaltung der ideologischen, materiellen und politischen Positionen dar. Der Sieg „starina's“ hieß aber gleichzeitig den Verlust des nicht besonders starken Geistespotentials, was starke Probleme für die Zukunft der ganzen russischen Gesellschaft hervorrief.

Z K R A T K Y

- AI — Akty istoričeskije
 ČOIDR — Čtenija v obščestve istorii i drevnostěj pri Moskovskom universitětě
 ČOLDP — Čtěníja v obščestve ljubitělej drevnosti i povestvovanija
 DAI — Dopolněnija k Aktom istoričeskim
 RIB — Rossijskaja istoričeskaja bibliotěka
 TODRL — Trudy otděla drevněrusskoj litěratyry
 ŽMP — Žurnal moskovskoj patriarchy
 ŽMNP — Žurnal ministěrstva nacional'nago prosvěščenija

